

## OROL DENGIZI MUAMMOSI VA UNI HAL QILISH MASALALARI

**Xakimov Oybek**

*TDYU huzuridagi Namangan viloyat akademik litseyi o'qituvchisi, yu.f.b.f.d.*

**Mahkamov Barkamol**

*TDYU huzuridagi Namangan viloyat akademik litseyi o'quvchisi*

**Annotation:** *Orol dengizi muammosi, ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy jihatlar bilan birga ko'plab mamlakatlar uchun dolzarb masala hisoblanadi. Ushbu maqolada Orol dengizining qurishi, uning oqibatlari va yechimlari haqida batafsil ma'lumot beriladi.*

**Keywords:** *Orol dengizi, ekologiya, iqtisodiy oqibatlar, iqlim o'zgarishi.*

Orol dengizi, Markaziy Osiyoda joylashgan bo'lib, Qozog'iston va O'zbekiston o'rtasida joylashgan. Ushbu suv havzasi tarixan eng katta ichki suv havzalardan biri bo'lgan. Orol dengizining paydo bo'lishi miloddan avvalgi 5-4 ming yilliklarda, ya'ni Orol dengizining atrofidagi hududlarda joylashgan daryolar, xususan Amudaryo va Sirdaryo, suvlarini yig'ish jarayonida boshlangan. Dastlabki davrlarda Orol dengizi keng va chuqur bo'lib, uning suvlari ko'plab baliq turlariga va boshqa suv hayvonlariga uy bo'lgan.

Biroq, XX asrning o'rtalarida inson faoliyati Orol dengizining ekologik muvozanatini jiddiy ravishda buzdi. Daryolar suvining qisman sug'orish maqsadida yo'naltirilishi natijasida Orol dengizining sathi keskin pasayib, uning maydoni sezilarli darajada qisqardi.

Bu jarayon Orol dengizining ekologik holatini yomonlashtirib, baliq ovlash va boshqa suvdan foydalanish faoliyatlarini qiyinlashtirdi. Bugungi kunda Orol dengizi atrofidagi hududlar, avvalgi qurg'oqchil iqlimga ega bo'lgan joylar, qurg'oqchilik va tuproqning sho'rlanishi kabi muammolar bilan yuzma-yuz kelmoqda.

Orol dengizining geografik joylashuvi o'ziga xos ravishda ko'plab iqlim va ekosistemalarga ta'sir ko'rsatadi. Atrofdagi hududlar, qurg'oqchil va yarim qurg'oqchil iqlim sharoitlari bilan ajralib turadi, bu esa o'z navbatida mahalliy aholi va iqtisodiy faoliyatga ta'sir qiladi.

Orol dengizining tarixi va o'zgarishlari, insoniyatning tabiiy resurslardan qanday foydalanishi haqida muhim saboqlarni beradi. Orol dengizi, tarixan, dunyodagi eng katta ichki suv havzalaridan biri bo'lgan.

U Qadimgi O'rta Osiyo hududida, asosan, Amudaryo va Sirdaryo daryolarining suvlari hisobiga paydo bo'lgan. 20-asrning o'rtalariga kelib, inson faoliyati natijasida Orol dengizining sathi keskin pasaygan.

Suvning kamayishi natijasida dengizning ekosistemi jiddiy zarar ko'rdi, bu esa atrofdagi ijtimoiy va iqtisodiy hayotga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Orol dengizining joylashuvi, uning atrofidagi hududlar bilan birgalikda, qurg'oqchil iqlim sharoitlari va tabiiy resurslar bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqardi.

Bu jarayonlar, ekologik muvozanatni saqlash va barqaror rivojlanish uchun dolzarb masalalarni ko'taradi.

Dunyodagi eng taniqli tadqiqotchilardan biri professor Philip Micklinning fikricha, Orol dengizi inqirozi inson tomonidan yuzaga keltirilgan eng yirik ekologik falokatlardan biri bo'lib, bunga asosiy sabab Amudaryo va Sirdaryo suvlarining sug'orish uchun haddan tashqari sarflanishi hisoblanadi [2].

O'zbek tadqiqotchilaridan biri Dilmurod Iminovning fikricha, Orol dengizining qurishi nafaqat ekologik muammo, balki aholi salomatligi, iqtisodiy rivojlanish va ijtimoiy barqarorlikka ham jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatmoqda, muammoni hal qilish uchun suv resurslarini oqilona boshqarish va xalqaro hamkorlik zarur [3].

Bizning fikrimizcha ham, tabiiy suv resurslaridan oqilona foydalanmaslik, uni haddan tashqari ko'p sarflanishi Orol dengizining inqiroziga olib kelmoqda va qisqa davrlarda uning oldini olish bo'yicha keskin chora-tadbirlar ko'rish dunyo hamjamiyatining eng asosiy majburiyatlariga aylanishi lozim.

Orol dengizining qurishi jarayoni 1960-yillardan boshlangan bo'lib, bu jarayonning asosiy sabablari asosan inson faoliyati bilan bog'liq. Suv manbalarining noto'g'ri boshqarilishi, asosan Amudaryo va Sirdaryo daryolarining suvlarini qishloq xo'jaligida erkin foydalanish uchun o'zlashtirilishi Orol dengizining darajasini keskin pasayishiga olib keldi. Bu holat, bir vaqtlar dunyodagi eng yirik ichki suv havzalaridan biri bo'lgan Orol dengizining sohalarini toraytirib, ko'plab ekologik muammolarni keltirib chiqardi. Daryo suvlarining qishloq xo'jaligida ishlatilishi, ayniqsa paxta ekinlari uchun, Orol dengizining suvlari bilan bog'liq muvozanatni buzdi va dengizning qurishiga sabab bo'ldi.

Orol dengizining qurishi nafaqat mahalliy ekologik tizimlarga, balki butun mintaqaning iqlimiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Dengizning qurishi natijasida havodagi namlik darajasi pasaydi, bu esa o'z navbatida qurg'oqchilik va tuproq eroziyasini kuchaytiradi. Orol dengizining ekosistemi, shu jumladan, suv organizmlari va qushlar uchun xavf tug'dirmoqda. Suvning qochishi natijasida, dengiz tubida tuzli cho'llar paydo bo'lib, bu joylarda yashovchi hayvonlar va o'simliklar uchun muammolarni keltirib chiqaradi.

Bundan tashqari, Orol dengizining qurishi inson salomatligiga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Tuzli cho'llar va ularning havoga tarqalishi, nafas olish tizimi kasalliklari va boshqa sog'liq muammolarini keltirib chiqaradi. Bularning barchasi Orol dengizining qurishi jarayonining ekologik va ijtimoiy ta'sirlarini yanada chuqurroq o'rganishni talab qiladi. Orol dengizining qurishi jarayoni asosan 1960-yillardan boshlab boshlangan bo'lib, bu jarayonning asosiy sabablari sug'orish uchun suvning ortiqcha ishlatilishi va katta miqdordagi daryo suvlarining yo'qolishi hisoblanadi. Orol dengizining qurishi natijasida mintaqadagi iqlim o'zgarishi, tuproqning tuzlanishi va biologik xilmaxillikning kamayishi kabi ekologik muammolar yuzaga kelmoqda. Ushbu jarayon, shuningdek, mahalliy aholi salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda, chunki havodagi tuz va boshqa zararli moddalar nafas olish tizimi kasalliklariga olib kelmoqda. Orol

dengizining qurishi, shuningdek, iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni keltirib chiqarib, mintaqaviy barqarorlikka tahdid solmoqda.

Orol dengizining qurishi, ekologik muammolarni kuchaytirish bilan birga, biologik xilma-xillikning yo'qolishiga ham sabab bo'lmoqda. Orol dengizining atrofidagi hududlar, bir vaqtlar turli xil suv hayvonlari va o'simliklar bilan boy bo'lgan, hozirda esa ko'plab turlar yo'q bo'lib ketmoqda. Suvning yutilishi va uning sifatining pasayishi natijasida, akvatoriyadagi ekosistemalar tabiiy muvozanatni yo'qotdi. Bu jarayon, suv o'simliklarining, masalan, qamish va boshqa suv o'simliklarining kamayishiga olib keldi, bu esa o'z navbatida, suvda yashovchi hayvonlar, xususan, baliqlar va suv qushlarining ko'payishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Biologik xilma-xillikning kamayishi, ekosistemalarning barqarorligini pasaytiradi va ularga qarshi turish qobiliyatini zaiflashtiradi. Bunday sharoitda, mahalliy o'simlik va hayvon turlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik buziladi, bu esa ekosistemalarning umumiy sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Orol dengizining qurishi natijasida sodir bo'lgan tuproq eroziyalari, ekosistema uchun zarur bo'lgan resurslarning yo'qolishiga olib kelmoqda.

Shuningdek, bu jarayon mahalliy aholi uchun ham muhim muammolarni keltirib chiqarmoqda. Orol dengizining qurishi, suv resurslarining kamayishi va tuproq sifatining pasayishi natijasida, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi ham zararlangan. Orol mintaqasida yashovchi aholi, oziq-ovqat ta'minoti va suvga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishda qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Shunday qilib, Orol dengizining qurishi nafaqat ekologik, balki ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni ham keltirib chiqarmoqda, bu esa mintaqaviy barqarorlikni tahdid ostiga qo'yadi. Orol dengizining qurishi natijasida yuzaga kelgan ekologik muammolar, biologik xilma-xillikning yo'qolishi va mahalliy ekosistemalarga ta'siri jiddiy ahamiyatga ega. Daryo va ko'llardan olinadigan suvning kamayishi, akvatik hayotning yo'qolishiga olib keldi, bu esa o'z navbatida, mahalliy ovchilik va baliqchilik faoliyatlariga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Orol dengizining qurishi natijasida havodagi tuz va boshqa zararli moddalar ko'payib, aholi salomatligiga tahdid solmoqda. Biologik xilma-xillikning kamayishi, ekosistemalarning barqarorligini zaiflashtirib, ularning qayta tiklanish imkoniyatlarini cheklamoqda, bu esa mintaqadagi ekologik muvozanatni buzadi.

Orol dengizining qurishi iqtisodiy jihatdan ham jiddiy oqibatlariga olib kelmoqda. Bu jarayon mahalliy aholining hayot darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Dengizning qurishi natijasida baliqchilik va qishloq xo'jaligi kabi an'anaviy iqtisodiy faoliyatlar jiddiy zarar ko'rmoqda. Baliqchilik sohasida resurslar kamayib, mahalliy aholi uchun daromad manbai yo'qolmoqda. Shuningdek, qishloq xo'jaligida sug'orish uchun zarur bo'lgan suv manbalari ham kamaymoqda, bu esa ekinlar hosildorligini pasaytiradi va oziq-ovqat xavfsizligiga tahdid soladi.

Mahalliy aholi o'rtasida ishsizlik darajasi ortib bormoqda, bu esa ijtimoiy muammolarni keltirib chiqaradi. Aholining iqtisodiy faoliyatlari cheklanganligi sababli, ko'plab oilalar o'zlarining moliyaviy barqarorligini yo'qotmoqda. Ularning hayot

darajasi pasayishi, sog'liqni saqlash xizmatlariga bo'lgan ehtiyojning oshishi va ta'limga kirish imkoniyatlarining kamayishi kabi salbiy oqibatlariga olib kelmoqda.

Shu bilan birga, Orol dengizining qurishi mahalliy iqtisodiyotning uzluksiz rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Mintaqada yangi ish o'rinlarini yaratish va iqtisodiy diversifikatsiya qilish imkoniyatlari cheklangan, bu esa mahalliy aholi uchun kelajakda yanada murakkab muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Natijada, Orol dengizining ekologik muammolari iqtisodiy barqarorlikka, ijtimoiy taraqqiyotga va mahalliy aholi farovonligiga jiddiy tahdid solmoqda. Orol dengizining qurishi mintaqaning iqtisodiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Suv sathining pasayishi natijasida baliqchilik va qishloq xo'jaligi kabi asosiy iqtisodiy faoliyatlar zararlanishga uchraydi. Shu sababli, mahalliy aholi daromadlari kamayadi, natijada ularning hayot darajasi pasayadi. Suv resurslarining kamayishi qishloq xo'jaligida ekinlar hosildorligini pasaytiradi, bu esa oziq-ovqat xavfsizligiga ta'sir qiladi. Shuningdek, mintaqadagi ijtimoiy muammolar, masalan, ishsizlik va migratsiya ko'payishi, aholi farovonligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bularning barchasi Orol dengizining qurishi natijasida yuzaga kelayotgan ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni yanada chuqurlashtirmoqda, bu esa kelajakda mahalliy aholi uchun jiddiy xavf tug'diradi.

Orol dengizi muammosi, asosan, ekologik va iqtisodiy omillarni birlashtirib, mintaqadagi ijtimoiy muammolarni kuchaytirmoqda. Orol dengizining qurishi natijasida yuzaga kelgan iqlim o'zgarishlari, tuproqning sho'rlanishi va suv resurslarining kamayishi aholi salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Suvning sifati yomonlashgani, ichimlik suvi ta'minotining cheklanishi esa turli kasalliklar, jumladan, respirator va yurak-qon tomir kasalliklarining ko'payishiga olib kelmoqda. Bunday holatlar, ayniqsa, bolalar va qariyalarda salomatlik muammolarini kuchaytiradi.

Shuningdek, Orol dengizining qurishi mintaqadagi iqtisodiy faoliyatni ham jiddiy ravishda ta'sir qiladi. Qishloq xo'jaligi, baliqchilik va turizm kabi sohalardagi inqiroz ishsizlik darajasining oshishiga sabab bo'lmoqda. Aholi, asosan, iqtisodiy qiyinchiliklar sababli mehnat migratsiyasini tanlaydi. Migratsiya jarayonlari esa, o'z navbatida, mahalliy jamiyatlarda ijtimoiy muammolarni kuchaytiradi. O'z uyini tark etgan odamlar, ko'pincha, yangi joylarda ijtimoiy integratsiyaga qiyinliklar bilan duch kelishadi, bu esa jamoalar orasida ijtimoiy ziddiyatlar va tengsizlikni kuchaytiradi.

Natijada, Orol dengizi muammosi nafaqat ekologik, balki ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda ham jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi. Bu esa mahalliy aholi farovonligini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni yanada zaruriy qiladi. Ijtimoiy barqarorlikni saqlab qolish uchun kompleks yondashuvlar va integratsiyalashgan strategiyalar ishlab chiqish lozim. Orol dengizi muammosi O'zbekiston va Qozog'iston hududlarida bir qator ijtimoiy muammolarni keltirib chiqardi. Suv resurslarining kamayishi va ekotizimning o'zgarishi aholi salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Yuqori darajada havo ifloslanishi va tuproqning tuzlanishi, o'z navbatida, turli kasalliklarning tarqalishiga olib kelmoqda. Bunday sharoitda, aholi o'rtasida migratsiya jarayonlari kuchaymoqda, ko'pchilik o'z yashash joylarini tark etishga majbur bo'lmoqda. Aholining sog'lig'i va farovonligi uchun zarur bo'lgan resurslarning

etishmasligi ijtimoiy notenglikni kuchaytiradi. Bu jarayonlar, o'z navbatida, ijtimoiy muammolarni yanada chuqurlashtiradi va davlat siyosatining yangi yo'nalishlarini talab etadi.

Orol dengizining ekologik va iqtisodiy muammolarini hal etish uchun bir qator yechimlar va strategiyalar taklif etilgan. Bunday yechimlar ichida suv ta'minoti, qishloq xo'jaligida samarali suvni boshqarish va ekologik barqarorlikni ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Suv resurslaridan foydalanishni optimallashtirish uchun zamonaviy irrigatsiya texnologiyalarini joriy etish, shuningdek, suvni tejashga qaratilgan dasturlarni amalga oshirish zarur. Bunga qo'shimcha ravishda, Orol dengizining ekologik ahvolini tiklash maqsadida, xalqaro hamkorlikni kuchaytirish muhimdir. Global iqlim o'zgarishlari va suv resurslarining kamayishi kabi muammolarni hal etishda turli davlatlar o'rtasida tajriba almashish va birgalikda ishlash zarurati ortib bormoqda.

Mahalliy tashabbuslar ham muhim rol o'ynaydi. Hududiy jamoalar va mahalliy hukumatlar, ekologik muammolarni hal etishda va barqaror rivojlanishni ta'minlashda faol ishtirok etishlari lozim. Ular o'z hududlarida ekologik ta'lim va ongli iste'molni rivojlantirish orqali aholini jalb etishlari mumkin. Bu jarayonda, mahalliy aholi va tadbirkorlik sub'ektlari o'rtasida hamkorlikni rivojlantirish, ularning resurslardan samarali foydalanishlarini ta'minlashga yordam beradi.

Shuningdek, Orol dengizining muammolarini hal etish uchun xalqaro donorlar va tashkilotlar bilan hamkorlik, moliyaviy va texnik yordamni jalb etish, muhim ahamiyatga ega. Bunday yechimlar nafaqat ekologik muhitni yaxshilashga, balki mahalliy aholi farovonligini oshirishga ham xizmat qiladi. Shunday qilib, Orol dengizining muammolarini hal etish uchun kompleks yondashuv va ko'p tomonlama hamkorlik zarur. Orol dengizining muammolarini hal etish uchun bir qator yechimlar va strategiyalar ishlab chiqilgan. Xalqaro hamkorlik, masalan, BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar orqali amalga oshiriladigan loyihalar muhim ahamiyatga ega. Ushbu tashkilotlar, shuningdek, Orol dengizini tiklashga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar va texnologiyalarni rivojlantirishda ham ishtirok etmoqda. Mahalliy tashabbuslar esa, aholi va mahalliy hukumat o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashga qaratilgan, bu orqali resurslarni barqaror boshqarish va ekologik ta'limni oshirishga erishiladi. Bunday strategiyalar muammolarni hal etishga yordam beradi va kelajak avlodlar uchun barqaror rivojlanishni ta'minlaydi.

Orol dengizining kelajagi ko'plab omillarga bog'liq bo'lib, iqlim o'zgarishlari va inson faoliyatining ta'siri bu jarayonni yanada murakkablashtirmoqda. Orol dengizining qurish jarayoni asosan 1960-yillardan boshlangan bo'lib, bu davrda qishloq xo'jaligida suv resurslaridan foydalanishning oshishi va suv havzalarining noto'g'ri boshqarilishi natijasida dengizning sathi keskin pasaygan. Iqlim o'zgarishlari ham o'z navbatida Orol dengizining ekosistemasiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Global isish, suvning bug'lanishi va yog'ingarchilikning o'zgarishi Orol atrofidagi hududlarda qurg'oqchilikni kuchaytirmoqda, bu esa mahalliy aholi hayotiga ta'sir ko'rsatadi.

Inson faoliyatining ta'siri, ayniqsa, qishloq xo'jaligi va sanoat faoliyati, Orol dengizining kelajagi uchun muhim omil hisoblanadi. Suv resurslaridan oqilona foydalanish va ekologik muvozanatni saqlash zarurati oshmoqda. Barqaror rivojlanish imkoniyatlari esa ko'plab tashabbuslarni talab qiladi, jumladan, suv manbalarini qayta tiklash va ekologik ta'limni kuchaytirish. Mahalliy va xalqaro tashkilotlar Orol dengizining ekologik muammolarini hal etish uchun birgalikda ishlashlari lozim, bu esa kelajakda aholi farovonligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Shuningdek, Orol dengizining ekologik holatini yaxshilash uchun innovatsion texnologiyalarni joriy etish va ekologik barqarorlikni ta'minlash yo'lida yangi strategiyalar ishlab chiqish zarur.

Aholi, hukumat va ilmiy jamoatchilik o'rtasidagi hamkorlik Orol dengizining kelajagini belgilovchi muhim omil bo'ladi. Yana bir muhim jihat, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va ekologik barqarorlik o'rtasidagi muvozanatni saqlashdir, chunki bu atrof-muhitni saqlash bilan birga, aholi hayotini yaxshilashga xizmat qilishi mumkin.

Orol dengizining kelajagi iqlim o'zgarishlari va inson faoliyati ta'sirida shakllanadi. Iqlim o'zgarishlari suv resurslarining kamayishiga olib kelishi mumkin, bu esa ekosistemalarga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Inson faoliyati, xususan, qishloq xo'jaligi va sanoat, Orol dengizining qurib qolishiga sabab bo'lgan asosiy omillardan biridir.

Barqaror rivojlanish strategiyalari, masalan, suvni tejash va ekologik toza texnologiyalarni joriy etish, Orol dengizining kelajagini qayta tiklashda muhim ahamiyatga ega.

Bu jarayon aholi farovonligini oshirish va tabiiy resurslarni saqlashga xizmat qiladi.

Shu o'rinda unutmasligimni kerakki, asosiy qonunimizning muqaddimasida Biz mamlakatimizning bebaho tabiiy boyliklarini ko'paytirishga hamda hozirgi va kelajak avlodlar uchun asrab-avaylashga hamda atrof-muhit musaffoligini saqlashga ahd qilganligimiz, 62-moddasida [1] esa barcha fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majbur ekanligi qat'iy belgilab o'tilgan.

#### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:**

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. <https://lex.uz/docs/-6445145>
2. Micklin, P. The Past, Present and Future Aral Sea. Lakes & Reservoirs: Research and Management, 2010.
3. Orol dengizi muammosi va yechimlari: O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ning olib borayotgan sa'y-harakatlari va istiqbollari // Iminov Dilmurod Nodirbek o'g'li.
4. Iqtisodiy va ijtimoiy ta'sirlar. (2021). O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi.
5. Orol dengizi va ijtimoiy muammolar. (2022). O'zbekiston Sog'liqni Saqlash Vazirligi.

6. Orol dengizining ekologik muammolari. (2023). O'zbekiston Ekologik Jamiyati.
7. Orol dengizini saqlash bo'yicha xalqaro tashabbuslar. (2021). BMT Ekologik Dasturi.
8. Iqlim o'zgarishi va Orol dengizi. (2020). O'zbekiston Iqlim O'zgarishi Markazi.